

Inhoud

INLEIDING Democratie in crisis	7
HOOFDSTUK 1 De parlementaire democratie	29
1. Vrijheid als democratisch project	31
2. De lege plaats van de macht	40
3. Onze parlementaire geschiedenis	44
HOOFDSTUK 2 De mediatisering van de politiek	57
1. De media als zondebok	57
2. Het belang van een zichtbare encenering	67
3. Loting als alternatief?	81
HOOFDSTUK 3 Technocraten aan de macht	91
1. De globalisering van het economisch systeem	94
2. Gedepoliteerde bestuursnetwerken	111
3. De neoliberale ideologie	119
HOOFDSTUK 4 Populisme versus democratie	133
1. Populisme als politieke stijl	134
2. Populisme als ideologie	143
3. De weerbare democratie	154

HOOFDSTUK 5 Het nationalistisch heimwee	165
1. De postnationale constellatie	168
2. Het nationalisme van de N-VA	180
3. De Belgische federatie	191
HOOFDSTUK 6 De Europese toekomst	201
1. Existentiële crisis	201
2. Een federatie van staten	217
3. De Europese democratie	228
Besluit	245
Noten	249

INLEIDING

Democratie in crisis

De Amerikaanse en de Franse Revolutie vormen een historisch keerpunt in de politieke geschiedenis van de westerse samenleving. De Amerikaanse Staten bevrijden zich aan het eind van de achttiende eeuw van het koloniale gezag van de Britse koning. De Fransen komen enkele jaren later in opstand tegen Lodewijk XVI en maken een einde aan het koninklijke gezag. Deze revoluties luiden het begin in van de moderne democratie, waarin het volk de soevereine macht zelf in handen neemt. Ze geven uitdrukking aan een wil tot vrijheid van moderne burgers die niet langer bereid zijn de dwang en de willekeur van een of andere externe autoriteit te aanvaarden. De democratische idealen van vrijheid en gelijkheid, die toen voor het eerst werden afgekondigd, liggen tot vandaag aan de basis van ons eigen politieke systeem.

De verdere verspreiding van de democratie was niet van meet af aan een onverdeeld succes. In Frankrijk is de democratie na de Revolutie meteen weer ten onder gegaan in de Terreur van Robespierre en, nadien, in het keizerrijk van Napoleon. Meer algemeen is het aantal democratieën in de wereld lang erg beperkt gebleven en waren de bestaande democratieën erg onvolmaakt. Zo is bijvoorbeeld het besef dat gelijkheid impliceert dat *alle* mensen – rijk of arm, blank of zwart, man of vrouw – evenveel vrijheden en politieke rechten moeten krijgen, er maar gekomen na een tergend lange strijd.

Maar toch is er tweehonderd jaar geleden iets fundamenteels veranderd. De democratische geest is uit de fles ontsnapt en is sindsdien steeds een drijvende kracht in de geschiedenis gebleven. Zeker in de westerse samenleving zijn de democratische idealen van vrijheid en gelijkheid inmiddels diepgewortelde waarden die zelden of nooit openlijk gecontesteerd worden. Ook elders in de wereld kennen ze een erg grote aantrekkingskracht. De democratie is daardoor wereldwijd nog steeds in opmars. Vooral na de Tweede Wereldoorlog en opnieuw na het einde van de Koude Oorlog is de democratisering van de wereld door een stroomversnelling gegaan: eerst in Europa, maar nadien ook in Latijns-Amerika, Azië en Afrika. Het voorlopige resultaat van die ontwikkeling is dat vandaag ruim de helft van alle landen als min of meer democratisch gecatalogeerd kan worden.

Ondanks dat grote succes heerst er de laatste jaren een grote en toenemende bezorgdheid over de toekomst en de levensvatbaarheid van de democratie. In de lente van 2015 publiceert *The Economist* een lang essay onder de titel 'What's gone wrong with democracy?' Het artikel stelt vast dat de verdere verspreiding van de democratie bij het begin van het nieuwe millennium lijkt te zijn stilgevallen. Onder andere de mislukte Arabische Lente laat zien dat het erg moeilijk is geworden om dictatoriale regimes te vervangen door leefbare democratieën. Ook in landen die hun eerste stappen op het pad van de democratisering al hadden gezet, komen vaak autoritaire leiders aan de macht die die democratisering weer grotendeels ongedaan maken. Rusland onder Vladimir Poetin, Turkije onder Recep Tayyip Erdoğan en, dichterbij huis, Hongarije onder Viktor Orbán zijn zorgwekkende voorbeelden.

Tegelijkertijd lijken ook de gevestigde democratieën in Noord-Amerika en West-Europa, die jarenlang als inspirerende voorbeelden voor de rest van de wereld hebben gediend, zelf in moeilijkheden te komen. Het probleem in de westerse landen is een dubbel probleem. Aan de ene kant lijken democratische politici niet langer goed in staat om een antwoord te bieden op de grote uitdagingen waarmee onze samenleving geconfronteerd wordt. De financieel-economische crisis die begonnen is in 2008, heeft aanleiding gegeven tot harde soberheidsmaatregelen. Deze hebben echter nog steeds niet tot de verhoopte

economische heropleving geleid, maar hebben wel de sociale welvaartsstaat in vele westerse landen danig verzwakt. De oorlog in Syrië lijkt niet alleen uitzichtloos en onoplosbaar, maar heeft ook een vluchtelingenstroom op gang gebracht waar de Europese leiders geen blijf mee weten. De nieuwe instroom van mensen met een vaak islamitische culturele achtergrond wordt door veel Europese burgers als erg bedreigend ervaren en zet de aanslepende problemen met de multiculturele samenleving alleen maar verder op scherp. Op de achtergrond zijn er natuurlijk ook nog de ecologische problemen. De opwarming van het klimaat bijvoorbeeld heeft mogelijk catastrofale gevolgen voor de mensheid, maar een doortastende aanpak laat op zich wachten. Hoewel de klok tikt, lijken onze politici niet in staat om de omschakeling naar een postfossiele economie op voldoende korte termijn door te duwen.

Dat gebrek aan slagkracht van onze democratisch verkozen politici vertaalt zich aan de andere kant ook steeds meer in een groeiend wantrouwen van de burger. De burger keert zich af van de politiek of geeft zijn stem aan protestpartijen die inspelen op het groeiende ressentiment. In de Zuid-Europese landen hebben de economische en sociale problemen radicaal-linkse partijen zoals *Syriza* in Griekenland of *Podemus* in Spanje de wind in de zeilen gegeven. De instroom van vluchtelingen en het groeiende multiculturele karakter van de samenleving zijn dan weer, zowel in West- als in Oost-Europa, koren op de molen van rechts-populistische leiders en partijen. Bij ons is het *Vlaams Belang* met het succes van de *N-VA* wat in de verdrukking geraakt, maar in onze buurlanden scheren de *PVV* van Geert Wilders, het *FN* van Marine Le Pen en de *Alternative für Deutschland* van Frauke Petry hoge toppen. De antipolitieke stemming leidt in heel Europa bovendien ook tot een versterking van de nationalistische reflexen ten koste van de Europese samenhang. De uitslag van het Brexit-referendum in juni 2016 maakt pijnlijk duidelijk dat de spanningen daarbij ondertussen zo hoog zijn opgelopen dat de Europese Unie zelf in haar voegen begint te kraken, een scenario dat tot voor kort ondenkbaar leek.

Deze ontwikkelingen blijven overigens niet beperkt tot Europa. In de Verenigde Staten heeft de Republikeinse partij er de voorbije jaren

WAT EEN THEATER!

steevast voor gekozen om een destructieve oppositiepolitiek te voeren tegen president Obama. Deze politiek heeft ondertussen geleid tot een verregaande blokkering van het Amerikaanse politieke systeem. De tijdelijke *shutdown* van de federale overheidsdiensten, na onenigheid over de begroting in oktober 2013, vormt daarbij een van de vele dieptepunten. Het succes van Donald Trump in de presidentiële voorverkiezingen van 2016 is ook niet zo verwonderlijk. Het laat zien dat ook hier een groot deel van de kiezers vatbaar is geworden voor populistische retoriek en zich afkeert van de in hun ogen falende traditionele politiek.

*

Een aantal prominente waarnemers leggen de schuld voor deze dubbele crisis van de democratie – het gebrek aan slagkracht en het groeiende wantrouwen – bij de parlementaire vorm van onze democratie zelf. Het electorale systeem is naar verluidt oubollig en achterhaald omdat het de burgers veel te weinig inspraak geeft en de politici veel te vrij laat om de wil van de kiezer na de verkiezingen naast zich neer te leggen. Verkiezingen gaan gepaard met een theatraal mediaspektakel dat, nog steeds volgens deze critici, ten koste gaat van de kwaliteit van het publieke debat en de politieke besluitvorming. De parlementaire democratie leidt op die manier tot een almaar groeiende kloof tussen de burger en de politiek en dus tot antipolitieke ressentimenten.

In ons publieke debat is schrijver David Van Reybrouck een van de meest gekende pleitbezorgers van deze analyse. In zijn boek *Tegen verkiezingen* spreekt hij over een democratisch vermoeidheidssyndroom waaraan steeds meer kiezers in de westerse samenleving zouden lijden.² Het gaat om een soort algemene afkeer van de partijpolitiek, die mee gevoed wordt door het bestuurlijke onvermogen van de verkozen politici. De oorzaak van dat syndroom ligt volgens hem bij het systeem van verkiezingen zelf. Omwille van de collectieve hysterie van de media leiden politici aan een permanente profileringsdrang en laten zij keer op keer het partijbelang primeren op het algemeen belang. Eenzelfde geluid horen we ook bij psycholoog Paul Verhaeghe, die in zijn boek *Autoriteit* uitlegt dat de traditionele politiek heeft afgedaan.³ Verkiezingen zijn ver-

worden tot niet meer dan een inhoudsloos mediaspektakel en de verkozen politici houden geen rekening meer met de wil van het volk. Ook socioloog Luc Huyse sluit zich in *De democratie voorbij* aan bij de pessimisten.⁴ Volgens hem verkeert de parlementaire versie van de democratie in hoge ademnood en is haar houdbaarheidsdatum in zicht.

Met dit soort overlijdensberichten ben ik het echter grondig oneens. De parlementaire democratie heeft kwaliteiten die door geen enkel alternatief systeem geëvenaard worden. Het mechanisme van de gemediatiseerde verkiezingen is uiterst krachtig en belangrijk omdat het op een unieke wijze *zichtbaarheid* verleent aan de politieke besluitvorming. In hun onderlinge strijd schuiven politieke partijen herkenbare politieke leiders naar voren die het partijstandpunt publiekelijk vertolken en verdedigen. De electorale concurrentie creëert zo een herkenbare politieke scène met een beperkt aantal spelers en posities die elkaar in de media op basis van argumenten bestrijden.

Dat politieke theater is cruciaal voor de *kwaliteit* van de besluitvorming omdat in principe alle mogelijke argumenten en bezorgdheden die leven bij de burgers op die scène aan bod kunnen komen. De burgers worden daarbij niet gereduceerd tot louter passieve toeschouwers, maar kunnen – onder meer via het georganiseerde middenveld – signalen geven waar politici die (opnieuw) verkozen willen worden, maar beter rekening mee houden. Het politieke theater is tegelijkertijd ook essentieel voor de *identificatie* van de burger met het politieke proces. De burger leert ten minste welke beleidsopties er zijn en krijgt een idee van wie wat beslist heeft op basis van welke argumenten. Als de burger het daarbij eens is met wat de meerderheid doet, des te beter. Als hij het met de meerderheid oneens is, dan kan hij zich wenden tot de oppositie en er bij de volgende verkiezingen mogelijk met zijn stem voor zorgen dat er een ander beleid komt.

Omwille van haar unieke vermogen om de uitoefening van de macht voor een breed publiek zichtbaar en daardoor ook controleerbaar te maken, is de parlementaire politiek ook in de toekomst essentieel voor de goede werking van onze democratie. De manier waarop de critici het belang van de publieke enscenering van de besluitvorming miskennen, is verontrustend. David Van Reybrouck bijvoor-

WAT EEN THEATER!

beeld was destijds een van de bezielers van de G1000, een experiment in burgerdemocratie waarbij enkele honderden anonieme burgers bij elkaar kwamen om na te denken over de politieke prioriteiten van de toekomst. In aansluiting bij dat project bepleit hij nu de volledige vervanging van het parlement door een wetgevende raad die bestaat uit willekeurig gelote burgers. Omdat die burgers niet gebonden zijn aan allerlei partijbelangen, zo luidt de redenering, zullen zij op een redelijke manier met elkaar delibereren en daarbij alleen maar de beste argumenten laten doorwegen. De beslissingen die zo tot stand komen, zullen daarom werkelijk het algemeen belang van de burgers dienen en daardoor ook grote legitimiteit bij die burgers genieten.

Die redenering gaat echter niet op. In werkelijkheid is de legitimiteit van een gelote raad heel erg problematisch. Voor de burgers die niet zelf kunnen participeren, blijft zo'n vergadering immers een oninzichtelijke *black box*. Ze weten niet welke argumenten aan bod zijn gekomen of welke alternatieve opties zijn overwogen en verworpen. Zij kunnen de gelote burgers niet ter verantwoording roepen in de media en ze kunnen hun eventuele ongenoegen ook niet kenbaar maken door deze burgers weg te stemmen. Uit de vele experimenten die in het buitenland al gevoerd zijn met dit soort deliberatieve democratie, blijkt dat de brede bevolking het vaak oneens is met de voorstellen die geformuleerd worden door gelote burgerjury's. Bovendien erkent de publieke opinie die voorstellen doorgaans ook helemaal niet als een legitieme uitdrukking van de wil van het volk. Dat is ook niet verwonderlijk. Democratische legitimiteit vereist dat het algemeen belang tot stand komt op basis van een breed publiek debat dat door alle burgers gezien, gelezen en gestuurd kan worden. Het politieke theater dat typisch is voor de parlementaire democratie, biedt hiervoor tot nader order zonder meer de beste garantie.

*

De crisis van de democratie heeft niets te maken met feit dat we politici verkiezen om in onze naam te regeren. De echte oorzaak van de crisis ligt in het feit dat de nationale politici die we op die manier ver-

kiezen, tegenwoordig hoe langer hoe minder reële macht in handen hebben en dat zij daardoor niet langer in staat zijn om te doen wat wij van hen verwachten.

Wat dit aspect van de crisis betreft, maakt Luc Huyse – ondanks zijn kritiek op de parlementaire democratie – wel degelijk de juiste analyse. Hij spreekt over een *emigratie van de politiek* waarbij de feitelijke beslissingsmacht in onze samenleving steeds minder toekomt aan de traditionele politieke instellingen zoals het parlement en de regering. In de loop van de voorbije decennia is die macht meer en meer verschoven naar andere instellingen en actoren. Die verschuiving verloopt zowel in horizontale als in verticale richting.

In horizontale zin wordt de traditionele politiek al langer geconfronteerd met de toegenomen macht van de magistratuur en vooral van het bedrijfsleven. Zowel het Uplace-dossier in Vilvoorde als het dossier van de Oosterweelverbinding in Antwerpen illustreert hoe de overheid zich hopeloos kan vastrijden in een onontwarbaar juridisch kluwen. De invloed van het bedrijfsleven blijkt dan weer bijvoorbeeld uit de manier waarop de Belgische overheid multinationals naar ons land lokt op basis van allerlei belastingvoordelen waar gewone burgers alleen maar van kunnen dromen.

In verticale zin hebben de nationale overheden heel wat bevoegdheden moeten afstaan aan lagere, gewestelijke en lokale overheden. Tegelijkertijd moet de nationale politiek ook steeds meer haar macht delen met supranationale instellingen en organisaties op Europees of wereldniveau, zoals de Europese Unie of de *World Trade Organization* (WTO). De Europese Unie is ondertussen verantwoordelijk voor ruim de helft van al onze wetgeving en de WTO legt strikte beperkingen op aan de vereisten die we mogen opleggen aan ingevoerde producten.

De overheid speelt bij al deze machtsoverdrachten overigens vaak een actieve rol. In horizontale zin besteedt de overheid steeds vaker haar eigen taken uit aan verzelfstandigde agentschappen of private partners, al dan niet in de vorm van publiek-private samenwerkingen. In verticale zin zijn alle bevoegdheidsoverdrachten het resultaat geweest van bewuste politieke beslissingen.

Het resultaat van deze ontwikkelingen is echter dat de nationale

politici niet langer in de cockpit zitten, maar dat de feitelijke macht versnipperd is geraakt doorheen die horizontale en verticale netwerken van publieke, semipublieke en private instellingen en organisaties. Die ontwikkeling is erg ingrijpend en wordt door politicologen omschreven als een fundamentele transformatie van onze politiek. Tot enkele decennia geleden zaten we nog in een traditioneel systeem van regeren (*government*), waarbij de macht in de samenleving op een gecentraliseerde en hiërarchische wijze werd uitgeoefend. Parlement en regering hadden de touwtjes in handen en konden hun beslissingen op hiërarchische wijze opleggen aan de rest van de maatschappij.

Vandaag leven we eerder in een systeem van besturen (*governance*), waarbij de macht wordt uitgeoefend in bestuursnetwerken zonder een echt politiek centrum. In die netwerken worden alle mogelijke belanghebbenden – de *stakeholders*, zoals ze in het jargon worden genoemd – betrokken bij de besluitvorming. Het gaat daarbij niet alleen om allerhande instanties en administraties van lokale, nationale en supranationale overheden, maar ook om middenveldorganisaties of private ondernemingen. Door overleg binnen en tussen de knooppunten in dat netwerk komt idealiter een soort consensus tot stand die dan gepresenteerd kan worden als een beslissing die rekening houdt met alle mogelijke belangen. Vooral de besluitvorming binnen de Europese Unie – met haar vele instanties, commissies en overlegorganen – geldt als een schoolvoorbeeld van deze nieuwe bestuursvorm. Maar ondertussen is *governance* wel degelijk ook op alle andere politieke niveaus dominant geworden.

Vanuit democratisch oogpunt is deze overgang van *government* naar *governance* echter zeer problematisch. Om te beginnen zijn de nieuwe bestuursnetwerken heel vaak grensoverschrijdend. Dat is onder meer het gevolg van de vrijmaking van de handel en van de economische markt op het Europese en het mondiale niveau. Om deze Europese en mondiale economie te ondersteunen, zijn heel wat nieuwe supranationale instellingen ontstaan. Daarbij gaat het niet alleen om de Europese Unie zelf, maar ook bijvoorbeeld om de WTO, het IMF of de Wereldbank. Hoewel al deze nieuwe *governance*-structuren inmiddels een grote impact hebben op ons dagelijks leven, worden ze nau-

welijks democratisch gecontroleerd. Er is *geen* volwaardige Europese of mondiale publieke sfeer waarin we als Europese of wereldburgers met elkaar discussiëren over hoe die grensoverschrijdende economie aangestuurd moet worden. Er zijn ook *geen* volwaardige democratische structuren op het Europese of wereldniveau die in staat zijn om, in naam van de burgers, sociale en ecologische grenzen op te leggen aan de werking van die vrijgemaakte wereldmarkt.

Zoals de besluitvorming binnen de Europese Unie mooi illustreert, hebben *governance*-netwerken van nature een eerder *technocratisch* dan democratisch karakter. Alle organisaties en actoren binnen het netwerk zijn uitsluitend gefocust op de hen toebedeelde rol binnen het geheel en op de specifieke belangen die zij verondersteld worden te verdedigen. Het ideaal dat de onderhandelingen tussen deze actoren regelt, is een ideaal van *efficiëntie* of *goed bestuur*. Omwille van het gedecentraliseerde karakter van de besluitvorming zijn er echter geen plaatsen meer waar uitdrukkelijk de vraag gesteld wordt wat dat goed bestuur dan juist zou moeten inhouden. Er wordt stilzwijgend verondersteld dat het algemeen belang wel vanzelf – als door een onzichtbare hand – gerealiseerd zal worden als iedereen maar zijn rol speelt. Daarmee wordt het traditionele publieke debat over wat het algemeen belang juist inhoudt en welke fundamentele politieke keuzes wij als samenleving willen maken, echter vakkundig kortgesloten.

Kritische waarnemers hebben *governance* treffend gekarakteriseerd als *government without the opposition*. Het ontbreken van een politiek centrum binnen het bestuursnetwerk leidt er immers toe dat beslissingen wezenlijk *anoniem* blijven en gepresenteerd kunnen worden als een soort consensus tussen alle betrokkenen. Er zijn geen herkenbare politici meer die individueel of namens hun partij verantwoording moeten afleggen over de genomen beslissingen ten overstaan van de kiezers. Er is ook geen zichtbare oppositie meer tot wie de burger zich met zijn frustraties kan wenden en die na de volgende verkiezingen voor een nieuw beleid zou kunnen zorgen. Hoe vaak krijgen we bijvoorbeeld niet te horen dat iets moet ‘van Europa’, zonder dat we daarbij te weten komen wie dat dan wel beslist heeft en hoe we hem of haar bij de volgende verkiezingen van de macht zouden kunnen houden?

Net zoals de gelote burgerjury's van de deliberatieve democratie, blijven ook de anonieme bestuursnetwerken van de technocraten een soort *black box* die de burger niet kan lezen en niet kan controleren. Dat de burger de democratische legitimiteit van deze netwerken hoe langer hoe meer in vraag stelt, is dan ook zeer begrijpelijk.

Een bijkomend probleem met de nieuwe bestuursnetwerken is dat ze zich verschuilen achter hun zogenaamde technocratische neutraliteit, maar in feite doorgaans functioneren op basis van een uitgesproken *neoliberale ideologie*. Net omdat de *governance*-netwerken niet aangestuurd worden vanuit het publieke debat, moeten ze zelf een invulling geven aan het concept van 'goed bestuur'. In de praktijk is de dominante invulling daarvan steeds gebaseerd op de logica van de markt. Goed bestuur betekent dat we zo veel mogelijk de vrije markt laten spelen en deze optimaal laten functioneren. De Europese Commissie is officieel een technocratisch orgaan en heeft volgens de Europese Verdragen als voornaamste opdracht om de werking van de Europese vrije markt te optimaliseren. De WTO moet handelsconflicten beslechten, maar moet daarbij in eerste instantie het belang van de vrije handel zelf laten primeren, vaak ten koste van belangrijke sociale of ecologische doelstellingen van haar lidstaten.

Ook in traditioneel publieke sectoren, waarin geen marktwerking voorhanden is, willen de neoliberale technocraten deze doorgaans zo veel mogelijk imiteren. Organisaties en individuen worden zo veel mogelijk 'geresponsabiliseerd' door ze op basis van zogenaamd objectieve kwaliteitscriteria met elkaar te vergelijken en tegen elkaar uit te spelen. Die tendensen vinden we overal terug. Sociale voorzieningen worden hoe langer hoe meer voorbehouden aan mensen die bewijzen dat ze allerlei inspanningen hebben geleverd: wie een sociale woning wil, moet Nederlands leren; wie een werkloosheidsuitkering wil, moet extra cursussen volgen; wie het laatste nieuwe geneesmiddel wil, moet stoppen met roken. Onderwijsinstellingen worden gerankt op basis van objectief meetbare kwaliteitscriteria en zo tegen elkaar uitgespeeld. Subsidies in de culturele sector worden toegekend op basis van projectvoorstellen waarbij alleen de beste projecten het halen. Ook geld voor wetenschappelijk onderzoek komt alleen toe aan de beste projec-

ten en aan de wetenschappers die het meest hebben gepubliceerd. De impliciete maar erg problematische aannames zijn steeds dat in alle maatschappelijke domeinen kwaliteit in cijfers meetbaar is, dat kwaliteit bevorderd wordt door mensen met elkaar te laten concurreren en dat mensen daarbij zelf verantwoordelijk zijn voor hun eigen succes en hun eigen falen.

De neoliberale ideologie is gebaseerd op een arm en eenzijdig mens- en maatschappijbeeld. Vanuit democratisch oogpunt is het onaanvaardbaar dat deze ideologie doorheen de nieuwe nationale en supranationale bestuursnetwerken steeds dieper ingrijpt op onze samenleving en daarbij steeds meer ontsnapt aan een gedegen democratische controle. Democratisch gekozen politici hebben de vermarkting van de samenleving ooit mee op gang gebracht, dat is zeker waar. Maar de marktlogica is ondertussen een eigen leven gaan leiden en heeft zich in grote mate aan de greep van diezelfde politici onttrokken. Burgers die de logica van de markt niet langer passief willen ondergaan, maar deze in naam van hun politieke vrijheid opnieuw aan banden zouden willen leggen, kunnen daarvoor dan ook hoe langer hoe minder terecht bij de door hen verkozen politieke leiders.

*

Het parlement en de regering hebben een groot deel van hun macht moeten afstaan aan een grensoverschrijdend technocratisch netwerk dat ze maar in zeer beperkte mate kunnen controleren. Die verminderde slagkracht heeft grote gevolgen. De kiezer begrijpt dat de nationale politici steeds minder beleidsruimte hebben om echt iets te veranderen in de samenleving en dat het spel op het nationale politieke toneel daardoor steeds meer weg heeft van een schijnvertoning. De teleurgestelde kiezers, die terecht aanvoelen dat ook zij daardoor hun democratische controle op de maatschappij verliezen, keren zich in steeds grotere getale af van de traditionele politiek. De crisis van de slagkracht wordt zo ook een crisis van het vertrouwen.

Een van de meest opvallende gevolgen van de opkomst van de technocratie is ongetwijfeld het grote succes van populistische en zelfs

extremistische partijen doorheen heel Europa. De voorbeelden van het *Vlaams Belang*, de *PVV* van Wilders en het *FN* van Le Pen werden eerder al genoemd. Dit populisme vormt een directe tegenreactie tegen de nieuwe bestuursvormen. Burgers hebben een grote behoefte aan politieke zichtbaarheid en politieke identificatie, behoeften waaraan die nieuwe *governance*-netwerken helemaal niet tegemoet kunnen komen. Het technocratische netwerk dient zich immers aan als een anonieme kracht die burgers passief moeten ondergaan en waar ze zich niet langer tegen kunnen verweren.

Wanneer burgers het gevoel kwijt zijn dat er binnen het politieke systeem herkenbare en geloofwaardige aanspreekpunten zijn voor hun frustraties en verwachtingen, als ze niet langer het gevoel hebben dat ze het systeem van binnenuit kunnen bijsturen in een richting die hen meer aanstaat, dan kiezen sommigen onder hen ervoor om zich tegen het politieke systeem als dusdanig te keren. Het is een essentieel politiek mechanisme waarvan het belang doorgaans schromelijk onderschat wordt: waar oppositie *binnen* het systeem niet meer mogelijk is, keert de oppositie zich *tegen* het systeem zelf. De Europese Unie is hier opnieuw een uitstekend voorbeeld. Aangezien burgers niet de indruk hebben dat zij de Europese besluitvorming met hun stem bij de Europese verkiezingen echt kunnen beïnvloeden, gebruiken ze hun stem om het systeem zelf aan te vallen. Het grote succes van de populistische en eurosceptische partijen bij de laatste Europese verkiezingen zijn in dat opzicht helemaal geen verrassing. Ook het feit dat nagenoeg alle referenda over Europese kwesties eindigen in een nederlaag voor Europa, hoeft niet te verwonderen. Omdat de normale Europese instellingen nergens ruimte laten voor een zichtbare oppositie binnen het systeem, grijpen de burgers alle zeldzame kansen die ze krijgen aan om hun ongenoegen te ventileren in de vorm van een stem tégen Europa zelf.

Het toenemende populisme is een begrijpelijke reactie op de technocratie, maar is ook zelf zeer zorgwekkend. De populistische ideologie is immers fundamenteel ondemocratisch. Populisten willen de macht weliswaar teruggeven aan het volk, net als de democraten, maar gaan er ten onrechte van uit dat het volk begrepen moet worden als een soort homogene groep van mensen die allemaal hetzelfde zijn en het-

zelfde willen. Populisten pretenderen dat het volk met één stem kan spreken – de stem van de populistische leider – en beschouwen dissidente stemmen steevast als verraad aan het ‘echte’ volk. Populisten verdragen het niet dat volksvreemde elementen de collectieve identiteit komen verstoren en zijn bereid om de fundamentele vrijheden van storende minderheden – vandaag voornamelijk die van de moslims – uit te hollen als dat nodig is om de eigenheid van het volk te vrijwaren. Die visie op het volk staat volledig haaks op het democratisch ideaal van een samenleving waarin mensen vrij zijn om van elkaar te verschillen en er verschillende meningen op na te houden. Een democratisch volk spreekt niet met één stem, maar steeds met vele stemmen tegelijk. Het democratisch volk is geen homogeen collectief, maar een groep van vrije en gelijke burgers die elkaar ook als zodanig respecteren. Partijen die daarvan afwijken, bieden geen oplossing voor de crisis van de democratie, maar vormen zelf een deel van het probleem.

*

Naast het populisme is ook het succes van het nationalisme in vele Europese landen een reactie op de technocratie. In Groot-Brittannië voerden de *Brexiters* campagne met de slogan ‘*We want our country back*’ en slaagden er zo in om een meerderheid van de Britten te laten kiezen voor het onvoorspelbare avontuur van een uitstap uit de Europese Unie. Ook in andere lidstaten verzetten meer en meer nationale politici zich openlijk tegen de Europese besluitvorming en hoor je steeds vaker pleidooien voor een terugkeer van bevoegdheden naar het nationale niveau. De manier waarop lidstaten op het hoogtepunt van de vluchtelingen crisis hun eigen nationale grenzen opnieuw begonnen af te sluiten, illustreert dat die lidstaten steeds vaker opnieuw een eigen koers beginnen te varen, desnoods tegen de Europese richtlijnen in. De nationale politici voelen zich daarbij gesterkt door hun eigen kiezers die het beu zijn om dictaten te ontvangen vanuit het anonieme Brussel, dictaten die ze ervaren als beslissingen van een vreemde autoriteit die ze niet kunnen zien, niet begrijpen en waarover ze niets te zeggen hebben.

De anonimiteit van de technocratie voedt bij de kiezers het heimwee naar herkenbare politieke leiders dicht bij huis waar ze zich mee kunnen identificeren en die sterk genoeg zijn om de samenleving ook echt te sturen. Dat verlangen verklaart ook het groeiende succes van separatistische bewegingen binnen nationale gemeenschappen die nog niet over een eigen staat beschikken. Zowel de Schotten als de Catalanen flirtten met onafhankelijkheid en, dicht bij huis, wil ook de N-VA liefst zo snel mogelijk Vlaanderen tot soevereine staat uitroepen. Als tegenreactie op de grootschaligheid en anonimiteit van onze geglobaliseerde wereld komt in dit separatisme het verlangen tot uiting naar een kleine en overzichtelijke politieke gemeenschap onder gelijken die dezelfde taal spreken en dezelfde cultuur delen. In een grote boze wereld vol economische en culturele dynamieken die ons dreigen te overspoelen, wil de burger houvast en zekerheid dicht bij huis.

Het nieuwe nationalisme is vanuit democratisch oogpunt minder problematisch dan het populisme omdat het zich doorgaans – maar niet altijd – distantieert van het extremistische ideeëngoed van de populistten. Toch vormt ook het nationalisme helemaal geen adequaat antwoord op de machtsgreep van de technocratische netwerken. Het nationalisme is gebaseerd op de veronderstelling dat een democratie enkel kan werken binnen de grenzen van een relatief besloten culturele gemeenschap van mensen die dezelfde taal spreken. De globalisering van de samenleving heeft er echter toe geleid dat zowel het economische systeem als de bijbehorende *governance*-netwerken meer en meer de hele wereld omspannen zonder rekening te houden met die nationale grenzen. In zo'n context is het idee van een louter nationale democratie volstrekt onhoudbaar geworden. Hoewel er inderdaad nagedacht kan worden over de bevoegdheden die mogelijk terug zouden kunnen komen naar lagere politieke niveaus, is het ondenkbaar dat we de *mondiale* economie enkel op basis van *nationale* politieke structuren zouden kunnen aansturen. De belofte van de *Brexiters* dat de Britse burgers de controle over hun land zouden kunnen terugkrijgen door eenvoudigweg uit de Europese Unie te stappen, is een kwalijke illusie. Als we echt opnieuw meer democratische controle willen verwerven over de geglobaliseerde wereld waarin we leven, dan zal dat alleen

maar lukken door een democratisch systeem uit te bouwen dat ook zelf de nationale grenzen overstijgt. Het nationalistische heimwee naar kleinschaligheid is begrijpelijk, maar vormt geen wissel op een meer democratische toekomst.

*

Onze parlementaire democratie zit in de klem. Aan de ene kant wordt haar slagkracht uitgehold door de toenemende impact van de mondiale technocratie. Aan de andere kant zoeken veel burgers hun heil bij populist en nationalist, die beloven dat de democratie hersteld kan worden door haar te funderen op de beschermende identiteit van het eigen volk. Deze twee bedreigingen versterken elkaar. Hoe anoniemer en dwingender het technocratische keurslijf, hoe groter het electorale succes van populist en nationalist. Hoe groter dat succes, hoe verkrampster de technocraten reageren en hoe minder speelruimte zij nog aan de democratie willen laten.

Een extreem voorbeeld daarvan hebben we meegemaakt in de zomer van 2015 tijdens het dieptepunt van de Griekse financiële crisis. Toen hebben de Europese leiders Griekenland op een erg brutale manier bezuinigingen opgelegd zonder daarbij ook maar in het minst rekening te houden met de uitgesproken wil van de Griekse kiezers. Dat de Grieken de opgelegde maatregelen begin juli bij referendum hebben weggestemd, heeft uiteindelijk geen enkele impact gehad op de Europese aanpak van de crisis. Het Europese soberheidsbeleid – dat door veel vooraanstaande economen als ineffectief wordt beschouwd – moest en zou doorgeduwd worden, hoe hoog de prijs daarvan voor de bevolking ook zou zijn en wat het volk zelf daar ook mocht overdenken.

Een minder spectaculair maar veelzeggend voorbeeld betreft de Europese verkiezingen van mei 2014. De verschillende fracties in het Europees Parlement hadden voor het eerst op voorhand elk hun eigen *Spitzenkandidaat* aangeduid, dat wil zeggen de persoon die volgens hen de volgende voorzitter van de Europese Commissie zou moeten worden. Dat was een erg verdienstelijke poging om een duidelijkere

electorale link te leggen tussen de stem die de kiezer uitbrengt en de figuur die, als Commissievoorzitter, het gezicht van de Europese Unie wordt. Tekenend is nu dat de Raad van regeringsleiders na de verkiezingen nog erg lang getwijfeld heeft om Jean-Claude Juncker, de *Spitzenkandidaat* van de grootste fractie, effectief als Commissievoorzitter voor te dragen. Zelfs deze minimale electorale controle van de Europese burger op het Europese beleid werd ei zo na niet gerespecteerd.

Om aan het destructieve opbod tussen technocratie en populisme te ontsnappen, moet de parlementaire politiek zelf opnieuw dringend versterkt worden. De emigratie van de politiek – de verschuiving van *government* naar *governance* – moet een halt worden toegevoerd en, waar mogelijk, teruggedraaid. Technocratisch bestuur moet opnieuw vervangen worden door een politiek beleid gebaseerd op echte politieke keuzes. Dat beleid moet gevoerd worden door democratisch verkozen leiders die op het publieke toneel verantwoording afleggen tegenover hun kiezers en die desgevallend weggestemd kunnen worden ten gunste van politieke oppositie met een andere beleidsvisie.

Om dat te bereiken moeten we in eerste instantie proberen om de nationale parlementaire politiek opnieuw te versterken. Het primaat van de politiek betekent onder meer dat parlement en regering kieskeuriger moeten worden wat betreft de beleidsbeslissingen en de overheidstaken die ze uitbesteden aan andere publieke of private partners. Brede en proactieve vormen van inspraak bij het beleid zijn uiteraard prima en moeten aangemoedigd worden, maar de eindverantwoordelijkheid moet wel, meer dan nu vaak het geval is, bij de politiek blijven liggen. Het betekent ook dat we moeten bekijken of, in onze gejuridiseerde samenleving, het algemeen belang soms toch niet al te veel ondergesneeuwd raakt in de vele procedures die individuele burgers of belangengroepen tegen administratieve beslissingen of overheidsprojecten kunnen aanspannen.

Een versterking van de nationale politiek zal echter niet volstaan om de crisis van de democratie het hoofd te bieden. In onze geglobaliseerde wereld overstijgen de economische, sociale, ecologische en culturele problemen meer dan ooit de landsgrenzen. Om die uitdagingen aan te kunnen, moeten we onze democratie ook op een grensover-

schrijdend of supranationaal niveau uitbouwen. Meer concreet moeten we dringend werk maken van een echte parlementaire democratie op Europees niveau.

Op Europees niveau kunnen we een deel van de slagkracht terugwinnen die we op het nationale niveau zijn kwijtgespeeld. Onze economie is al lang geen nationale economie meer, maar een Europese. Om die economie sociaal en ecologisch te corrigeren – en er zo voor te zorgen dat de economie ten dienste staat van de mens en niet omgekeerd – hebben we sterke Europese politieke structuren nodig. Economen waarschuwen bijvoorbeeld al langer dat onze Europese muntunie tot onhoudbare economische spanningen zal blijven leiden binnen de Europese economische ruimte als we de muntunie niet tegelijkertijd ook onderbouwen met een Europees fiscaal en sociaal beleid. In die zin was de Griekse crisis niet alleen aangekondigd, maar meteen ook een voorbeeld van het soort crisis dat zal blijven terugkomen als we Europa niet uitbouwen tot een echte politieke unie.

De versterking van Europa betekent echter niet noodzakelijk de verzwakking van de nationale lidstaten. Het is een hardnekkig misverstand dat we zouden moeten kiezen tussen de natiestaat en een Europese federale staat. Een sterk Europa en sterke lidstaten gaan hand in hand. Op dit moment zijn de lidstaten bijvoorbeeld verwickeld in een onderlinge fiscale concurrentie om zo de grote investeringen van multinationals aan te trekken. Die moordende concurrentie verzwakt echter de fiscale slagkracht van de lidstaten en ondermijnt de rechtvaardigheid van het nationale belastingsysteem. De uitbouw van een Europees fiscaal beleid kan die concurrentie aan banden leggen en zo ook de fiscale autonomie van de lidstaten zelf weer vergroten. Dezelfde redenering gaat ook op voor het sociale beleid. Waar lidstaten elkaar nu sociaal beconcurreren en zo de welvaartsstaat danig verzwakken, zou een Europees sociaal beleid ook hier de lat gelijkjer kunnen leggen en de lidstaten weer meer ademruimte geven. Als een Europees minimumloon bijvoorbeeld verplicht zou worden, dan zou ook de druk op de lidstaten verdwijnen om elkaar door de afbouw van dat minimumloon economisch te beconcurreren.

Een slagkrachtig Europa kan echter alleen maar het vertrouwen van

WAT EEN THEATER!

de burger winnen als Europa daarbij ook een echte democratie wordt waarin dat fiscale en sociale beleid de wil van de Europese burgers reflecteert. Daarvoor hebben we dringend een Europees politiek toneel nodig waarop een Europees publiek debat gevoerd kan worden tussen herkenbare politici die ook electorale verantwoordelijkheid opnemen voor hun keuzes. Om dat te bereiken, moet het Europees Parlement – dat op dit moment zijn naam helemaal niet verdient – omgevormd worden tot een écht parlement. Dat betekent ook dat de Europese Commissie een echte Europese Regering moet worden, die het politieke programma van de meerderheid in dat Europees Parlement ten uitvoer brengt. Alleen zo kunnen we eindelijk de broodnodige dynamiek van meerderheid tegen oppositie installeren in het hart van de Europese besluitvorming en alleen zo kan de burger, eindelijk, ook het Europese beleid via de Europese verkiezingen in een bepaalde richting sturen. De hardnekkig in stand gehouden fictie dat de Europese Commissie de Europese vrije markt op een ideologisch neutrale wijze zou kunnen aansturen, moeten we dringend achter ons laten. De Europese Commissie neemt voortdurend politiek gekleurde beslissingen die diep ingrijpen in onze samenleving. Het wordt dringend tijd dat wij, Europese burgers, de Europese Commissie omvormen tot *onze* Europese Regering en zelf bepalen wat zij in onze naam uitvoert.

*

In een tijd waarin de Europese instellingen zich van de ene naar de andere crisis voortslepen en op een moment dat de Britten alvast besloten hebben om uit het Europese project te stappen, klinkt een pleidooi voor een sterker Europa voor sommigen ongetwijfeld utopisch of zelfs naïef. Daar ben ik het uiteraard niet mee eens. Alleen een grondige hervorming en versterking van de Europese Unie kunnen op termijn een antwoord bieden op het wijdverspreide en nog steeds groeiende wantrouwen in de politiek dat leeft bij vele Europese burgers. De Europese malaise, die na het Brexit-referendum nieuwe hoogten heeft bereikt, bewijst weliswaar dat de Europese Unie in haar huidige ge-

daante niet langer functioneert. Dat impliceert echter nog niet dat de Unie niet anders en beter georganiseerd zou kunnen worden.

De aanhoudende problemen tonen aan dat de Europese technocratie op haar eigen grenzen botst. Als alles zijn gewone gang gaat en crisissen uitblijven, kunnen technocraten de politieke machinerie een tijdje draaiende houden. Op het moment dat er ernstige politieke crisissen opduiken, weet de technocraat zich echter geen raad meer. Wat betekent 'goed bestuur' als Griekenland op het randje van bankroet staat? Wat betekent 'goed bestuur' als de kusten overspoeld worden door wanhopige oorlogsvluchtelingen in gammele bootjes? Wat betekent 'goed bestuur' in het licht van de opgestoken middenvinger van de Britse kiezers? In dat soort crisissen moeten fundamentele politieke keuzes gemaakt worden en dat is in een democratie geen taak voor zogenaamde experts, maar wel voor verkozen politici.

Het is daarom geen toeval dat de aanslepende crisissen de positie van de Europese Commissie binnen de Europese instellingen sterk verzwakken en dat de Europese Raad van regeringsleiders meer en meer het laken naar zich toetrekt. Die Europese Raad moet de laatste jaren de ene brand na de andere blussen. Het probleem is echter dat deze raad bestaat uit politici die verkozen worden binnen hun eigen land en daardoor geneigd zijn om hun nationale belangen boven het Europese belang te stellen. Dat is dan ook wat we de laatste tijd steeds vaker meemaken. De solidariteit met de Grieken is onbestaand, omdat geen van de regeringsleiders aan de eigen achterban wil uitleggen dat er 'nog meer geld' naar Griekenland zou gaan. In de vluchtelingencrisis probeert elke regeringsleider vooral de eigen grenzen af te sluiten en de asielzoekers zo veel mogelijk naar andere landen door te sturen. Het resultaat is chaos, verdeeldheid en hopeloze inefficiëntie.

Dat de Europese technocraten en de nationale politici falen, is niet verwonderlijk. Een effectief en geloofwaardig Europees beleid kan alleen gedragen worden door *Europese politici* die kunnen handelen in naam van het Europese belang en die daartoe rechtstreeks gemandateerd zijn door de Europese burgers zelf. Dat betekent opnieuw niet dat de nationale lidstaten volledig ondergeschikt moeten worden aan een federaal Europees niveau. Er moet ook in de toekomst ernstig

rekening worden gehouden met de nationale belangen. Maar om een juiste afweging te kunnen maken tussen die nationale en de Europese belangen, moeten we wel eerst weten wat dat Europese belang juist inhoudt en moeten er instellingen en politici zijn die dat belang kunnen behartigen. Zonder een sterke Europese parlementaire democratie is dat onmogelijk.

De veranderingen die nodig zijn om Europa politiek en democratisch geloofwaardig te maken, kunnen we niet realiseren door, zoals zo vaak in het verleden, hier of daar te sleutelen aan de bestaande instellingen. Het incrementele pad van kleine veranderingen gaat ons nooit brengen waar we moeten zijn. Er is dringend nood aan een zeer grondige verbouwing van het Europese huis. De huidige crisis van de Europese instellingen kan in dat opzicht daarom ook gezien worden als een opportuniteit. Het feit dat de huidige Europese Unie uit elkaar dreigt te vallen, biedt straks misschien de mogelijkheid om puin te ruimen en een nieuwe, meer solide constructie in de steigers te zetten.

Hoe die nieuwe Europese constructie er dan precies moet uitzien, is een moeilijke vraag. Drie voorwaarden zijn in alle geval essentieel. Om te beginnen moeten we naar een Europa met verschillende snelheden. Er moet een duidelijk afgebakend en beperkt *kern-Europa* komen dat het voortouw neemt en verdere stappen zet in de politieke integratie. De meer perifere landen kunnen zich nog wel aansluiten bij een gedeelde economische ruimte, maar mogen niet langer een remmende invloed hebben op de kernlanden. Een groot probleem in dit verband is echter de omvang van de eurozone. Aan de ene kant kan de muntunie maar blijven functioneren als alle landen van de eurozone samen verdere stappen zetten in de uitbouw van een gezamenlijk sociaal en fiscaal beleid. Aan de andere kant is deze groep van landen al veel te groot en zowel op economisch als op cultureel vlak veel te divers om een slagkrachtig kern-Europa te vormen. De voortvarendheid waarmee de muntunie destijds is ingevoerd, plaatst ons vandaag voor een bijna onmogelijk dilemma. De vraag of we de muntunie zelf niet beter opnieuw zouden opbreken, zal daarom in de komende jaren ongetwijfeld nog vaak luidop gesteld worden.

Ten tweede moet het nieuwe Europa veel meer zijn dan het voorna-

melijk economische project dat de Europese Unie tot nu toe is geweest. De vier vrijheden die sinds het Verdrag van Rome uit 1957 de kern vormen van het Europese integratieproject – de vrijheid van goederen, diensten, kapitaal en personen – zijn expliciet economische vrijheden. Hoewel de vrijmaking van de Europese markt ongetwijfeld heeft bijgedragen aan onze welvaart, kan een louter economische missie nu niet meer volstaan als basis voor de Europese eenmaking. De burgers hebben geen nood aan nog meer vrijgemaakte markten of aan een Europese Unie die de dynamiek van globalisering alleen maar verder versterkt. Ze hebben integendeel nood aan instellingen die in staat zijn om de sociale, ecologische en culturele belangen van de kiezers in tijden van globalisering te beschermen. Dat vereist een sterke Europese Unie die nationale lidstaten versterkt eerder dan verzwakt en die ervoor zorgt dat de vrije markt geen doel op zich wordt, maar steeds ten dienste blijft staan van mens en samenleving.

Het nieuwe Europa moet ten slotte van meet af aan een democratisch project zijn dat aangestuurd wordt door de burgers zelf. We hebben, zoals eerder aangegeven, nood aan een sterk Europees Parlement dat zelf wetgevende initiatieven kan nemen en zo de basis vormen voor een Europese politieke scène. Op die scène moeten politici van concurrerende Europese politieke partijen met elkaar in discussie kunnen gaan over wat de Europese belangen en waarden nu juist inhouden. Daarbij moeten uiteindelijk de Europese verkiezingen bepalen welke partijen aan de macht kunnen komen en samen een Europese Regering vormen. Die Europese Regering krijgt uiteraard geen vrij spel. Er zal nog steeds een instelling nodig zijn waarin, zoals vandaag in de (Europese Raad), de lidstaten hun belangen kunnen doen gelden. Het kan daarbij echter niet meer de bedoeling zijn dat deze nationale belangen het laken naar zich toetrekken. Er moet een evenwicht komen tussen beide sporen van democratische legitimering. In het nieuwe Europa zijn burgers niet langer alleen maar nationale burgers die door hun nationale politici vertegenwoordigd worden. Ze zijn ook Europese burgers die rechtstreeks hun eigen Europese politici aanduiden om in hun naam het Europese belang te realiseren.

*

In dit boek wil ik de hier geschetste analyse van de dubbele crisis van de democratie verder uitwerken. Mijn invalshoek is die van de politieke filosofie en mijn argumenten zijn gebaseerd op het onderzoek dat ik de voorbije jaren, voornamelijk aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de KU Leuven, heb mogen verrichten.

Als filosofische analyse vertrekt het verhaal, in het eerste hoofdstuk, vanuit enkele meer fundamentele vragen over de democratie zelf: wat is een democratie en welke fundamentele waarden staan er op het spel? Wat betekent het voor een volk om gerepresenteerd te worden door gekozen volksvertegenwoordigers? Welke vormen heeft die representatie in de loop van onze parlementaire geschiedenis al aangenomen? Het lijken abstracte vragen, maar ze zijn cruciaal om vervolgens ook een antwoord te kunnen geven op de meer concrete problemen waar we mee geconfronteerd worden. In het tweede hoofdstuk leg ik uit waarom de mediatisering van de politiek niet de oorzaak is van de crisis, maar eerder een deel van de oplossing. In het derde hoofdstuk bekijk ik de opkomst van de technocratie en de bedreiging die zij vormt voor onze democratie. In het vierde en het vijfde hoofdstuk analyseer ik het populisme en het nationalisme als begrijpelijke maar inadequate reacties op het succes van de technocratie. Het laatste hoofdstuk gaat over de rol van Europa en de mogelijke Europese toekomst van onze parlementaire democratie.

Op de vragen die in dit essay aan bod komen, zijn geen neutrale of louter wetenschappelijke antwoorden mogelijk. Democratie is een waardebeladen begrip en daardoor is elke stellingname onvermijdelijk ook contesteerbaar. In discussies over de aard en de toekomst van de democratie zijn in laatste instantie geen objectieve waarheden voorhanden, maar gaat het om morele en politieke keuzes die we als burgers samen moeten maken. Dat betekent echter niet dat alles puur subjectief of louter willekeurig wordt. Ook over deze fundamentele keuzes kunnen we op basis van redelijke argumenten met elkaar discussiëren. Als alles goed gaat, is de politiek filosoof in staat om dat debat op zijn minst enigszins te verhelderen.